

УДК 321.1

О. А. Сокурєнко

старший викладач кафедри правознавства

Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

ЩОДО ПРОБЛЕМ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ

Останні перетворення в політико-економічному житті України, зміна соціальних цінностей та орієнтирів зумовили вихід у системі суспільних пріоритетів на перше місце людини як особистості. Зокрема, згідно зі ст. 3 Конституції України, вищими соціальними цінностями визнається людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Тобто, всі інші блага, у тому числі й матеріальні, знаходяться в ієрархії соціальних пріоритетів нижче і є суспільними благами другого порядку. І саме такий підхід до місця й ролі людини та її внутрішнього (духовного) світу в системі соціальних цінностей відповідає міжнародним стандартам прав людини (Загальній декларації прав людини 1948 р., Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Міжнародному пактові про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.), зумовлює необхідність їх повного й усебічного регулювання та охорони на галузевому рівні насамперед нормами цивільного права.

Питання особистих немайнових прав розглядалися у наукових працях відомих українських і зарубіжних учених-цивілістів, а саме: С.С. Алексєєва, Н.О. Давидової, А.С. Довгерта, В.А. Жакєнова, Л.О. Красавчикова, О.В. Кохановської, М.С. Малєїної, Л.В. Малюги, О.А. Підпригори, З.В. Ромовської, Р.О. Стефанчука, К.А. Флейшиц, Я.М. Шевченко та ін.

Мета дослідження полягає в розкритті змісту особистих немайнових прав у контексті аналізу їхніх ознак.

Вирішенню цього питання на рівні цивільного законодавства присвячено книгу другу «Особисті немайнові права фізичної особи» Цивільного кодексу (далі – ЦК) України [10]. Якщо в ЦК УРСР 1963 р. регулювання та охорона цих відносин узагалі не виділялися в окрему структурну одиницю й губилися у Загальній частині серед правових норм, що регулювали правовий статус фізичної особи, то в структурі чинного ЦК України регулювання та охорона цих відносин становлять окрему книгу, вміщену після Загальної частини, що підкреслює пріоритет людини та її внутрішніх (духовних) благ над іншими цінностями [12, с. 234].

Як зазначалося вище, до предмета цивільно-правового регулювання, крім майнових відносин, належать особисті немайнові відносини. Важливо зазначити, що структурно під час визначення предмета цивільно-правового регулювання саме особисті немайнові правовідносини передують хрестоматій-

ним для цивільного права майновим відносинам, що підкреслює важливість цього виду відносин у цивільно-правовій системі. Варто також зауважити, що особисті немайнові правовідносини, змістом яких є відповідні особисті немайнові права, виникають щодо особистих немайнових благ, таких як життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я тощо. Однак ці особисті немайнові блага не можуть регулюватися нормами права, оскільки вони є переважно природними благами (цінностями) й існують незалежно від того, врегульовані вони правом чи ні. Але внаслідок відповідної регуляції вони стають об'єктами певних особистих немайнових прав, що робить ці блага ще й юридично значимими.

Аналізуючи ст. 269 ЦК України, можемо зазначити, що особисті немайнові права – це юридично гарантовані можливості, які довічно належать кожній фізичній особі за законом і характеризуються немайновістю й особистісністю [10].

Отже, характеризуючи особисті немайнові права фізичної особи, ми можемо визначити такі їхні основні ознаки:

1) це право належить кожній особі, а це означає, що воно належить усім без винятку фізичним особам за умови, що наявність цього права в особі не суперечить вимогам законодавства (наприклад, право на опіку та піклування, будучи особистим немайновим правом, належить виключно малолітнім, неповнолітнім, недієздатним і особам, які обмежені в дієздатності (ст. 292 ЦК України)). При цьому всі особи рівні в можливості реалізації та охорони цих прав;

2) це право належить особі довічно а це означає, що воно належить фізичній особі з моменту народження або з іншого передбаченого законом моменту й аж до моменту смерті;

3) це право належить особі з народження або за законом, а це означає, що підставою його виникнення є факт народження або інший юридичний факт (подія або дія), передбачений законом. Більшість особистих немайнових прав виникає у фізичної особи з моменту народження, наприклад, право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність, ім'я тощо. Однак окремі види особистих немайнових прав можуть виникати в осіб і з іншого моменту, передбаченого законом, наприклад, право на донорство особа має лише з моменту досягнення повноліття, а право на зміну імені має особа, яка досягла 16 років, тощо;

4) це право є немайновим, а це означає, що в ньому відсутній майновий (економічний) зміст,

тобто фактично неможливо визначити вартість цього права, відповідно, і блага, що є його об'єктом, у грошовому еквіваленті;

5) це право тісно пов'язане з фізичною особою, а це означає, що воно не може бути відчужене (як примусово, так і добровільно, як постійно, так і тимчасово) від особи-носія цих прав і/або передане іншим особам. Окрім того, на відміну від майнового права, від якого особа, згідно з ч. 3 ст. 12 ЦК України, може відмовитись, щодо особистого немайнового права така відмова недопустима, тобто особа може не реалізовувати особисте немайнове право, але відмовитись від нього вона не має права. Особлива увага звертається законодавцем на неможливість позбавлення особи цих прав з боку інших осіб. Здебільшого це стосується органів державної влади та місцевого самоврядування, які, здійснюючи публічну владу, найбільш часто можуть втручатись у сферу особистих немайнових прав людини;

Деякі автори вирізняють ще й такі ознаки особистих немайнових прав: специфічність об'єкта (О.В. Кохановська), індивідуалізація особистості (Л.О. Красавчикова), специфіка підстав виникнення та припинення (В.А. Жакенів), безстроковість, незалежність від інших прав, виключність тощо [11, с. 135]. Однак, на думку Я.М. Шевченко, ці ознаки мають факультативний характер і не можуть визнаватися такими, що характеризують усі без винятку особисті немайнові права. Із цим судженням необхідно погодитись [8, с. 12].

Варто також зазначити, що, для того щоб кваліфікувати якийсь цивільне право як особисте немайнове, необхідна сукупність усіх зазначених вище ознак. Наявність лише однієї з них ще не свідчить про те, що це право має природу особистого немайнового. Так, наприклад, аліментні права також наділені тісним зв'язком з особою-носієм, виникають на підставі, що передбачені законом, однак відсутність інших загальнообов'язкових ознак не дає нам підстав зарахувати їх до особистих немайнових прав.

Стаття 270 ЦК України закріплює орієнтовний перелік особистих немайнових прав. Насамперед до переліку включені особисті немайнові права, які передбачені Конституцією України, а саме: право на життя (ст. 27 Конституції України), право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції України), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України), право на свободу й особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України), право на недоторканність особистого та сімейного життя (ст. 32 Конституції України), право на повагу до гідності й честі (ст. 28 Конституції України), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України), право на недоторканність житла (ст. 30 Конституції Укра-

їни), право на вільний вибір місця проживання й на свободу пересування (ст. 33 Конституції України), право на свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості (ст. 54 Конституції України) [3]. Однак цей перелік не є вичерпним, тому він може бути доповнений, як у самій Конституції України, так і нормами ЦК України та інших актів цивільного законодавства.

Зрозуміло, що передбачити повний перелік особистих немайнових прав фізичної особи в законодавчих актах є справою нереальною. Тому ЦК України встановлює можливість поширювального тлумачення норм ЦК України щодо особистих немайнових прав фізичної особи, незважаючи на те, закріплені вони в законі чи ні. При цьому за основу має братись те, чи відповідає це особисте немайнове право вимогам, які висувуються щодо цього виду цивільних прав, що передбачено в ст. 269 ЦК України [10]. Отже, ЦК України фактично відмовляється від теорії октройованих прав, які надані особі доброю волею держави чи законодавця, і визнає їхній природний характер.

Певна проблема виникає також стосовно визначення правової природи особистих немайнових прав фізичної особи. Дехто вважає, що, оскільки особисті немайнові права передбачені Конституцією України, вони мають конституційно-правову природу (Л.Д. Воеводін) [11, с. 237]. Однак Конституція України закріплює тільки загальні засади правового регулювання суспільних відносин, а вже більш детальний розвиток вони віднаходять у галузевому законодавстві, зокрема в цивільному. Саме тому природа цих прав повинна визначатися з урахуванням того законодавства, яким безпосередньо регулюються та охороняються відповідні суспільні відносини. Адже ніхто не буде заперечувати цивільно-правову природу права власності тільки внаслідок того, що загальні засади права власності передбачені в ст. 41 Конституції України.

Відповідно до ст. 12 ЦК України, зміст будь-якого цивільного права становить сукупність повноважень, котрі має носій цього права. До повноважень, які становлять загальний зміст особистих немайнових прав, ЦК України зараховує можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого особистого (приватного) життя (ст. 271 ЦК України) [10].

Однак з огляду на те, що загальні повноваження, які становлять зміст будь-якого суб'єктивного права, можуть бути згруповані за трьома напрямками: а) повноваження на власні дії, тобто можливість здійснювати носію цього права певні передбачені законом активні діяння, що спрямовані на реалізацію свого права; б) повноваження вимагати певних дій з боку інших осіб, тобто можливість задля реалізації свого права вимагати певної поведінки від інших осіб; в) повноваження

вимагати захисту свого порушеного права, тобто можливість застосувати передбачені законом засоби впливу на особу, яка порушила, створила загрозу порушення, оспорує чи не визнає відповідне право, варто зауважити, що стосовно особистих немайнових прав ЦК України не виділяє конкретних загальних активних повноважень. Це кваліфіковане умовчання законодавця є цілком виправданим, оскільки з огляду на неоднорідність цієї категорії прав неможливо сформулювати повноваження, які б мали універсальний характер для всіх без винятку особистих немайнових прав. І тому ЦК України обмежився лише загальною вказівкою, більш детально конкретизуючи її щодо кожного конкретного права окремо.

Аналізуючи зміст особистих немайнових прав, можемо також зауважити, що фізична особа не просто має повноваження визначати власну поведінку у сфері свого приватного життя, а вчиняти це вона може вільно та на власний розсуд. Це означає, що під час визначення своєї поведінки фізична особа користується тільки доброю волею і власними інтересами. І тому у випадку, коли поведінка зумовлюється іншими мотиваційними чинниками, наприклад, насильством, погрозою, обманом, або ж буде вчинятись не на власний розсуд фізичної особи, наприклад, під впливом наркотичного, алкогольного чи іншого сп'яніння, така поведінка може бути визнана неправомірною й такою, що не становить змісту особистого немайнового права.

Отже, особисті немайнові права не є цивільними правами лише з *негативним змістом*, тобто лише з виключною можливістю особи-носія вимагати захисту у разі порушення, загрози порушення, невизнання чи оспорення цих прав. Ці права містять і *активний зміст*, тобто можливість учинити певні активні дії, спрямовані на їх реалізацію, у передбачених законом межах.

Здійснення особистих немайнових прав фізичної особи підпорядковується загальним правилам стосовно здійснення цивільних прав, установленим ст. 12 ЦК України. Крім того, важливим є те, що здійснення особистих немайнових прав – це одна зі стадій їх реалізації, під час якої фізична особа, вчиняючи юридичне значимі діяння (дії або бездіяльність), безпосередньо або через інших осіб трансформує об'єктивно існуюче право у вигляді норми права в право суб'єктивне у вигляді створених для себе прав та обов'язків. Так, наприклад, для реалізації права на зміну імені (ст. 295 ЦК України) фізична особа повинна досягнути віку 16 років і подати заяву про зміну свого імені до органів реєстрації актів громадянського стану.

З огляду на те що особисті немайнові права фізичних осіб тісно пов'язані з особою носія, то й здійснюватися вони повинні фізичною особою самостійно. Це означає, що особа повинна сама вчи-

няти юридичне значимі дії, які спрямовані на реалізацію відповідних особистих немайнових прав.

Однак в окремих випадках фізична особа внаслідок тих чи інших обставин, які переважно пов'язані з недостатнім життєвим досвідом чи станом здоров'я, не здатна самостійно реалізувати особисті немайнові права. І тому ЦК України передбачає спеціальні випадки, коли можливе здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб іншими особами. Так, зокрема, визначається, що в інтересах:

а) малолітніх осіб особисті немайнові права можуть здійснюватись їхніми батьками (усиновителями) та опікунами;

б) неповнолітніх осіб – їхніми батьками (усиновителями) та піклувальниками;

в) осіб, які визнані судом недієздатними, – їхніми опікунами;

г) повнолітніх осіб, які за віком чи станом здоров'я не можуть здійснювати особисті немайнові права й не визнані при цьому недієздатними, – їхніми піклувальниками [10].

При цьому не потрібно ототожнювати можливість реалізації особистих немайнових прав іншими особами з їх передачею іншим особам. Насамперед передача особистих немайнових прав фізичних осіб заборонена внаслідок того, що особисті немайнові права тісно пов'язані з особою-носієм. По-друге, реалізуючи особисте немайнове право шляхом учинення юридично значимих дій, зазначені особи створюють відповідні права та обов'язки не для себе, а для фізичних осіб-носіїв цих прав.

В ідеальному варіанті будь-яке здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб має проходити безперешкодно, своєчасно та в повному обсязі. Принаймні відповідні гарантії повинні надаватись особі з боку держави й територіальних громад, які діють в особі відповідних органів. І саме через те суттєвою гарантією безперешкодного здійснення фізичною особою особистих немайнових прав безпосередньо чи через інших осіб є право вимагати від посадових і службових осіб учинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею (ними) особистих немайнових прав. Більш детально забезпечення здійснення особистих немайнових прав фізичної особи передбачено в ст. 273 ЦК України [5, с. 99].

З огляду на те що, згідно з ч. 2 ст. 3 Конституції України, головним обов'язком держави Україна є утвердження й забезпечення прав і свобод людини, то в розвиток цього положення ЦК України зобов'язує органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень, якими вони наділені відповідно до Конституції України та інших законів, забезпечувати здійснення фізичною особою особистих немайнових прав. При

цьому це забезпечення має відбуватися не лише шляхом заборон щодо порушення цими органами тих чи інших особистих немайнових прав фізичних осіб, а й шляхом покладення на них обов'язку здійснювати відповідні діяння, які спрямовані на допомогу фізичним особам у здійсненні та захисті цих прав.

При цьому, окрім покладених на ці органи повноважень, повинні бути передбачені спеціальні процедури чи правила, які впорядковують забезпечення здійснення фізичною особою її особистих немайнових прав. Так, наприклад, для забезпечення здійснення особою права на охорону здоров'я (ст. 283 ЦК України) мало встановлення повноваження тих чи інших державних та інших органів, для цього Основами законодавства про охорону здоров'я, Законом України «Про психіатричну допомогу» та іншими законодавчими актами в цій сфері встановлюється процедура, якою забезпечується здійснення фізичною особою права на охорону здоров'я [7, с. 14].

Але в основі запровадження будь-якої процедури повинен лежати принцип повноти і своєчасності забезпечення здійснення права. В іншому випадку така процедура повинна бути визнана незаконною й скасована в передбаченому законом порядку.

Однак забезпечення здійснення особистих немайнових прав тільки з боку органів державної влади, влади Автономної Республіки Крим і місцевого самоврядування було б недостатньою гарантією. Адже особа вступає в суспільні відносини не тільки з органами публічної влади, а й з іншими учасниками суспільних відносин. І саме ці учасники суспільних відносин, які не наділені публічно-владними повноваженнями, також можуть своїми діями перешкоджати своєчасному та повному здійсненню фізичною особою особистих немайнових прав. А для усунення таких негативних наслідків їхньої діяльності ЦК України вводить правило, згідно з яким юридичні особи, їхні працівники зобов'язані утримуватися від дій, якими ці права можуть бути порушені. Наприклад, начальник відділу кадрів не має права без згоди фізичної особи поширювати будь-яку інформацію, яка стосується її особистого життя й міститься в особовому листку, або ж працівник бухгалтерії, який отримав листок тимчасової непрацездатності, не має права самовільно розповсюджувати відомості про стан здоров'я фізичної особи, її хворобу та способи її лікування тощо. Аналогічний правовий режим заборони поширюється також і на окремих фізичних осіб, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи. До цих осіб можуть належати фізичні особи-підприємці, фізичні особи, які самі забезпечують себе роботою, наприклад, адвокати, люди творчих професій тощо.

Однак для повноти забезпечення здійснення фізичними особами особистих немайнових прав ЦК України вводить загальне правило, згідно з яким діяльність фізичних і юридичних осіб не може порушувати особисті немайнові права інших фізичних осіб, незалежно від того, пов'язані вони певними взаємними правами та обов'язками один щодо одного чи ні. Цим самим фактично узаконюється загальна заборона здійснювати діяльність, якою можуть бути порушені особисті немайнові права, внаслідок чого вона припускається неправомірною.

Незважаючи на пріоритетність особистих немайнових прав порівняно з іншими цивільними правами, на їх невідчужуваність від особи носія й неможливість відмови від них чи позбавлення їх з боку інших осіб, ЦК України передбачає можливість обмеження особистих немайнових прав фізичної особи за обсягом і змістом. Тобто, ці права не можуть бути визнані абсолютними, тобто такими, що здійснюються фізичними особами незалежно від будь-яких обставин.

Стаття 274 ЦК України не передбачає конкретних обставин, за яких особисті немайнові права можуть бути обмежені. Натомість встановлюється правило, за яким зазначається ієрархічність обмеження особистих немайнових прав. Так, зокрема, якщо особисте немайнове право встановлюється в Конституції України, то й обмежено воно може бути виключно Конституцією України (ст. 64 Конституції України), а не в ЦК України чи іншими законами. Так, наприклад, окремі особисті немайнові права, що передбачені Конституцією України, наприклад, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України), право на охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування (ст. 49 Конституції України) тощо, можуть обмежуватись в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64 Конституції України). При цьому, якщо особисте немайнове право передбачене в Конституції України й після цього відтворене в ЦК України чи іншому законі, його обмеження все одно можливе тільки у випадках, якщо це передбачено в Конституції України.

Натомість, якщо особисте немайнове право встановлюється в ЦК України чи в законах, обмежене воно може бути відповідно тільки ними. Так, зокрема, право на індивідуальність (ст. 300 ЦК України) може бути обмежене у випадках, якщо його реалізація заборонена законом чи суперечить моральним засадам суспільства. При цьому варто розрізняти загальні межі реалізації особистих немайнових прав (ст. 13 ЦК України) і спеціальні межі, які характерні лише окремим особистим немайновим правам, наприклад, право на інформацію про стан здоров'я фізичної особи може бути

обмежене, коли інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан її здоров'я або погіршити стан здоров'я її батьків (усиновлювачів), опікунів, піклувальників, зашкодити процесові лікування (ч. 3 ст. 285 ЦК України) [10].

Отже, ми надали визначення особистому немайновому праву. Визначено такі найбільш характерні його ознаки, як відсутність економічного змісту, нематеріальність, належність кожній людині, належність від народження чи за законом, тісна пов'язаність із фізичною особою, належність особі довічно. Визначили, що змістом особистого немайнового права є можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері особистого (приватного) життя.

Здійснення особистих немайнових прав – це одна зі стадій їх реалізації, під час якої фізична особа, вчиняючи юридичне значимі діяння (дії або бездіяльність) безпосередньо або через інших осіб трансформує об'єктивно існуюче право у вигляді норми права в право суб'єктивне у вигляді створених для себе прав та обов'язків.

Література

1. Боровська І. Зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як особистого цивільного права / І. Боровська // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. – № 1. – С. 265–274.
2. Боровська І. Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля як цивільне особисте немайнове право / І. Боровська // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 4. – С. 44–48.
3. Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
4. Резнікова В. Здійснення права фізичної особи на інформацію про стан здоров'я у цивільному та сімейному законодавстві України / В. Резнікова // Економіка. Фінанси. Право. – 2004. – № 7. – С. 19–23.
5. Стефанчук Р. Особисті немайнові права фізичних осіб / Р. Стефанчук // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1. – С. 97–107.
6. Стефанчук Р. Право на особисту недоторканність фізичних осіб (цивільно-правовий аспект) / Р. Стефанчук // Юридична Україна. – 2005. – № 5. – С. 64–69.
7. Стефанчук Р. До питання законодавчого закріплення системи особистих немайнових прав фізичних осіб / Р. Стефанчук // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 8. – С. 11–15.

8. Стефанчук Р. Зміст особистих немайнових прав фізичних осіб / Р. Стефанчук // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 7. – С. 10–13.

9. Стефанчук Р. Особисті немайнові права, що індивідуалізують фізичну особу та пов'язані з її іменем / Р. Стефанчук // Юридична Україна. – 2005. – № 7. – С. 56–62.

10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

11. Цивільне право України : [навчальний посібник] / [Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу та ін.] ; за ред. Р.О. Стефанчука. – К. : Наукова думка ; Прецедент, 2004. – 448 с.

12. Цивільне право України : [підручник] : у 2 т. / [В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та ін.] ; за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасько-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 2004. – 560 с.

13. Федюк Л. Право на життя в цивільному законодавстві / Л. Федюк // Право України. – 2004. – № 9. – С. 107–109.

14. Федюк Л. Концептуальні підходи до особистих немайнових прав як предмета цивільного права / Л. Федюк // Право України. – 2005. – № 9. – С. 105–107.

15. Штефан А. Способи захисту честі, гідності й репутації: окремі питання / А. Штефан // Юридична Україна. – 2005. – № 4. – С. 59–64.

Анотація

Сокуренько О. А. Щодо проблем визначення змісту особистих немайнових прав. – Стаття.

Стаття присвячена визначенню змісту особистих немайнових прав у цивільному праві. Зміст розкривається шляхом аналізу поняття особистих немайнових прав і їхніх основних ознак.

Ключові слова: особисті немайнові права, фізичні особи, майновий зміст.

Аннотация

Сокуренько О. А. К проблемам определения содержания личных неимущественных прав. – Статья.

Статья посвящена определению содержания личных неимущественных прав в гражданском праве. Содержание раскрывается путем анализа понятия личных неимущественных прав и их основных признаков.

Ключевые слова: личные неимущественные права, физические лица, имущественное содержание.

Summary

Sokurenko O. A. The problems of the determination of moral rights. – Article.

The article is devoted to defining the content of moral rights in civil law. Content is revealed by analyzing the concept of moral rights and their main features.

Key words: moral rights, individuals, property maintenance.